

Սույն գիրքը թվայնացվել է Գրքասեր ՀԿ-ում՝ հայերենով գրականության պահպանման, հանրայնացման և ժամանակակից թվային միջավայրում հասանելի դարձնելու նպատակով:

Կազմակերպության նախաձեռնությունը միտված է հայերեն գրքերի և տեքստերի տարածմանը, ընթերցանության խթանմանը և մշակութային ոչ նյութական ժառանգության պահպանությանը՝ ապահովելով դրանց հասանելիությունը հնարավորինս լայն շրջանակների համար:

Մենք հավատում ենք, որ թվայնացումը ոչ միայն պահպանման միջոց է, այլև գիտելիքի, գրականության և մշակույթի շարունակական փոխանցման կարևոր ուղի:

Գրքասեր ՀԿ-ն գրքերը ձայնագրում և թվայնացնում է բացառապես Ձեր նվիրատվությունների շնորհիվ: Կազմակերպությանը կարող եք օժանդակել հետևյալ հղումով՝

<https://grqaser.org/hy/donate>

Հայ գրականություն, Արձակ, Պատմվածք

16+

Մանուկ Մնացականյան

Նահանջ երգով

Տվետանա Պասկալևային

Ուղղաթիռը թռչում էր խուզող թռիչքով, լեռների հետ լեռնանում, ձորերի հետ ձորանում և թվում էր ուր որ է քավելու է լեռնագագաթին կամ ձորն ի վար իջնող անտառին: Ներսում այլուրի պարկերից փոքր-ինչ ազատ մասում, ուղևորները հինգն էին՝ չորս ազատամարտիկ և մի բուլղարուհի հեռուստալրագրող: Հայրորդիներին Արցախ էր տանում արյան կանչը՝ պապերի երկիրն էր, իսկ բուլղարուհուն... Բուլղարուհին քիչ թեքվեց հայացքը լուսամուտից դուրս էր նետել, և, երևի վայելում էր արևածագը: Ծնկներին, ասես նինջ մտած մանուկ, հանգչում էր տեսախցիկը, որի վրայից նա ձեռքը չէր հեռացնում: Վերջապես կտրվեց լուսամուտից, նայեց Դավիթին ու գլուխը տմբտմբացնելով ժպտաց,

— Գեղեցիկ է:

— Այստեղից է գեղեցիկ, — ասաց Դավիթը: — Ներքևում սովետական զորքն ու ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը գյուլդյուզի հետևից տեղահանում են: Ներքևում դժոխք է...

— Գիտեմ, — հոգոց հանեց բուլղարուհին:

— Իմանալը՝ ի՞նչ, — ուսերը վեր քաշեց Դավիթը:

Դավիթը չգիտեր, որ բուլղարուհին եղել է Շուշվա և Կիրովաբադի բանտերում, տեսել գերի ընկած հայերի տանջանքները, աշխարհով մեկ աղմուկ է բարձրացրել հայ գերեվարված լրագրողի համար, ստիպել Ադրբեջանի իշխանություններին ազատ արձակելու լրագրողին և հենց դրա համար այդ իշխանությունների կողմից նա հեռակա կարգով մահապատժի է դատապարտվել:

Բուլղարուհին չգիտեր, որ Դավիթը ծառայել է սովետական բանակում, իր ազգի արժանապատվությունը պաշտպանելու համար ամբաստանվել է, բանտարկվել, իր մաշկի վրա է զգացել բանակում տիրող շարքայինից մինչև մարշալ հասնող ամենաթողության, կեղծիքի և կաշառակերության ուժը: Բուլղարուհին չէր կարող ենթադրել, որ հիմա Դավիթը

տխուր հայացքով նայում է իրեն և մտածում՝ խաղաղ, հանգիստ երկրի քաղաքացի այս գեղեցկուհի կինը ո՞նց է ընկնելու զորքի ու ՕՍՕՆ-ի բերանը:

— Յուրիս, Վաննա՛, լողա՛ փ, ալիքնե՛ր... Լավ է, չէ,— փոքր ինչ հեզանքով ժպտաց Դավիթը:

— Լավ է,— ասաց բուլղարուհին:

— Բա էլ ի՞նչ եք կորցրել էստեղ...

Բուլղարուհին չպատասխանեց, մի ակնթարթ միայն թեք նայեց Դավիթին, շրջեց հայացքը և նրանք մինչև ուղղաթիռի վայրէջքը այլևս չխոսեցին: Մյուս երեքը, գլուխները այլուրի պարկերին, քնած էին:

***

Ուղղաթիռը վայրէջք կատարեց գյուղի եզրին, անտառից քիչ հեռու, ու մինչ պտուտակը կղադարեցներ իր պտույտները՝ բնակիչներից ոմանք ինքնապաշտպանության ջոկատի, հրամանատարը մոտեցան: Մոտիկում, անթամբ, սպիտակ մի ձի, պոչը երբեմն գավակին զարկելով, ամեն ինչին անտարբեր, արածում էր: Օդաչուն իջավ, ձգեց ընդարմացած մարմինը: Հրամանատարը՝ 80-ին մոտ, ջլապինդ մի երիտասարդ, անջատվեց խմբից, գրկախառնվեց օդաչուի հետ: Տեղաբնակներն անհամարձակ առաջ եկան:

— Հանգի՛ստ եկաք,— հարցրեց հրամանատարը:

— Ես անգամ, փառք Աստծո, Ջիվան ջան: Ուսապարկը ձեռքին՝ ուղղաթիռից վար ցատկեց Դավիթը, ապա մյուս երեքը:

— Ես ե՛ք,— Ջիվանը սեղմեց Դավիթի ձեռքը:

— Չէ, մեկն էլ կա,— ժպտաց Դավիթը, հայացքը շրջեց դեպի ուղղաթիռի դուռը:

Բուլղարուհին տեսախցիկը ձեռքին հայտնվեց դռան մեջ, սկսեց տեսագրել դիմավորողներին, ձիուն, շրջապատը:

— Պահո,— ասաց հրամանատարը:— Ո՞վ է...

— Իսկը որ՝ պահո,— ավելի լայն ժպտաց Դավիթը: — Ժուռնալիստ է, Բուլղարիայից:

— Եկել է, որ ի՞նչ անի,— լրջացավ Ջիվանը:

— Ես գիտե՛մ,— Դավիթը ուները վեր քաշեց:

«Բուլղարիա», «Ժուռնալիստ» բառերը տեղաբնակների բերանից բերան անցան, աշխուժություն առաջացրեցին:

— Էդ լավ է,— կանչեց մեկը:— Որ արտասահմանցի կա՝ զորքը ռիսկ չի անի վրա տալ, աշխարհով մեկ կտարածվի:

— Փրկվեցինք,— կանչեց ծծկերը գրկին կինը:— Ես նրան դեսն ուղարկողին մեռնեմ:

— Ամերիկացի լինե՛ր՝ ավելի լավ կլինե՛ր,— տրամաբանեցին կողքից, բայց բուլղարացին էլ ոչինչ, էլի արտասահմանցի է:

Ծծկերը կոկորդը պատռելով լաց եղավ:

— Ախչի, լակոտիդ առ գնա: Թող հասկանանք ի՞նչ են խոսում:

— Բա ես չիմանա՛մ:

— Սատանի թարսություն է, Է՛,— բղավեց տղամարդու ձայնը, կինը երեխային գրկում ճոճելով մի փոքր հեռացավ խմբից ու կանգնեց:

Բուլղարուհին ուղղաթիռից իջավ, մոտեցավ Ջիվանին, պարզեց ձեռքը.

— Բարև ձեզ: Հրամանատարը դո՞ւք եք...

— Ես:

— Մի վայրկյան կարելի՞ է, — նա բռնեց Ջիվանի՝ թևը, կողմ տալով:

Շրջապատը սսկվեց, դարձավ համակ լռություն: Բոլորին էլ հետաքրքիր էր նրանց զրույցը: Մոտիկում նորից ծծկերը լաց եղավ:

— Կթողնի՞, որ լսենք, — դժգոհեցին:

— Ես պետք է այստեղ աշխատեմ, — վարժ ռուսերենով, բայց և օտար առոգանությամբ ասաց բուլղարուհին:

— Դուք պետք է այս ուղղաթիռով ետ գնաք, — ասաց հրամանատարը:

— Բացառված է, — առարկություն չընդունող ձայնով ասաց բուլղարուհին: Ջիվանի հեգնանքով ժպտաց քթի տակ:

— Գյուղը տեղահանվելու է: Մենք չենք կարող զրահատեխնիկայի դեմն առնել, հասկանո՞ւմ եք...

— Ես այդ տեղահանությունն եմ տեսագրելու:

— Մեր դիմաց կանոնավոր զորք է կանգնած ու ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը: Նրանք ամեն ինչի ընդունակ են: Դուք պատկերացնո՞ւմ եք ինչ կարող են անել նրանք ձեզ հետ...

— Պատկերացնում եմ:

— Իսկ եթե հրամայե՞մ...

— Ես ձեր ենթական չեմ, — անսպասելի ժպտաց բուլղարուհին: — Ես անկախ լրագրող եմ: — Նա կողմ քաշվեց, տեսախցիկը մոտեցրեց աչքին, սկսեց նկարահանել և հասկացավ, որ հրամանատարը իր հետևից կոպիտ խոսքեր ասաց:

— Այլուրն ի՞նչ անեմ, — Ջիվանին մոտենալով՝ ցածրաձայն հարցրեց օդաչուն:

— Տար վերինշեն: Չորքը գիշերը եկել, սարի հետևում կանգնել է:

***

Բուլղարուհին գյուղացիների հետ գնաց:

— Խռովեց, — ասաց Դավիթը:

— Ջհաննամը թե չխռովեց, — խոժոռվեց հրամանատարը: — Մուկը ծակը չի մտնում՝ ցախավելն էլ պոչից են կապում:

Գյուղացիները բուլղարուհուն հարցուփորձ արեցին, իմացան, որ Սոֆիայից է, պարզեցին, որ Սոֆիան Բուլղարիայի մայրաքաղաքն է և ավելի կարևորվեց նրա՝ իրենց գյուղում լինելը: Պարզեցին, որ ունի 11 տարեկան մի տղա, որ տղային հիմա ծնողներն են պահում: Բուլղարուհին նրանց բոլոր հարցերին պատասխանում էր հանգիստ, ժպիտը դեմքին, և այդ ժպիտն ու հանգստությունը իմաստավորվում էին բնակիչների ներսում, դառնում պաշտպանության և ապահովության երաշխիք: Իսկ հարցերը շատ էին բազմազան.

— Գորբաչովը անձամբ գիտի՞ մեր մասին...

— Մոսկվան ինչի՞ է միացել թուրքերին...

— Ամերիկյան քրիստոնյա է, ինչի՞ մեզ չի պաշտպանում..

— Գիտե՞ն, որ Հայաստանը առաջին քրիստոնյա պետությունն է եղել...

Բուլղարուհին պատասխանում էր, երբեմն-երբեմն նկարահանում բակերում կամ փողոցում տեղի ունեցող կենցաղային որևէ մանրամասն և շարունակում նրանց հետ դանդաղ առաջ ընթանալ:

— Մալադեց բուլղարուհի, մալադեց,— յուրաքանչյուր պատասխանից հետո նրան քաջալերելով՝ կրկնապատիկ քաջալերվում էին գյուղի բնակիչները: Մի տան մոտ բուլղարուհին կանգնեց, դարձյալ տեսագրեց ու հետո ջուր խնդրեց:

— Արուս,— ձայնեցին,— ջուր բեր:

— Ջուրն ի՞նչ է, թող թան բերի:

Քիչ անց հայտնվեց տանտիրուհին՝ վաթսունն անց, արևից խանձված դեմքով, մի ձեռքում թան, մյուսում՝ ջուր, ամոթխած ժպիտով նայեց բուլղարուհուն:

— Թան,— ուրախացավ բուլղարուհին:

— Պահ, գիտի, Է՛,— զարմացան այս ու այն կողմից: — Շատ զարգացածն է երևում:

Եվ գուցե էլի դատողություններ անեին, եթե դիմացից հռնոյուն չլսվեր ու քիչ անց բլրի վրա չցցվեր, կանգներ տանկը:

Ժողովուրդն անշարժացավ: Նախ կտկտոց լսվեց տանկին հարմարեցված բարձրախոսից, ապա բարձրախոսը խոսեց.

— Գյուղի հարգարժան բնակիչներ, զինվորական զորամասի հրամանատարությունը ձեզ առաջարկում է ստորագրել մի հայտարարություն, համաձայն որի դուք ինքնակամ լքում եք գյուղը: Դուք պետք է 24 ժամվա ընթացքում գյուղից հեռանաք: Հակառակ դեպքում՝ հարձակման կենթարկվեք...

Բուլղարուհին նայեց ժամացույցին, առավոտյան ժամը 9-ն էր: Խմբվածները անխոս, հարցական հայացքները հառել էին բուլղարուհուն՝ ասես փրկություն էին աղերսում: Բարդու կատարին բուն դրած արագիլը կափկափեցրեց կտուցը, իհարկե բան ասաց, բայց նրան ուշադրություն, դարձնող չեղավ,

***

Կեսօրին դպրոցի շենքում տեղավորված ջոկատի մոտ գնացած պատվիրակությունը՝ բաղկացած մաթեմատիկայի ուսուցչից, կոլտնտեսության հաշվապահից և տրակտորիստից, վերադարձավ:

— Հը՞,— հարցրեց գյուղխորհրդի մոտ հավաքված ամբոխը:

Պատվիրակներն ասես մեռլատուն էին եկել՝ գլուխները կախ լռում էին: Տրակտորիստը ծխախոտ վառեց:

— Գնացիք, եկաք, որ ջուրն առնեք բերանների, սսկվե՞ք...

— Գիտունը նա է, թող խոսի,— ասաց տրակտորիստը, գլխով ակնարկեց ուսուցչին և խռովածի նման կողմ թեքեց հայացքը:

— Խոսել է լինո՞ւմ,— բառերը կոկորդը քերելով դուրս եկան ուսուցչի բերանից:

— Մի խոսիր: Ինչ լսել ես՝ էն ասա...

Տարիքից սմբած, չորացած ուսուցիչը խորը հոգոց հանեց, ավելի կծկվեց,

— Ասում են՝ գյուղը պահել չենք կարող: Ավտոմատներով ի՞նչ ենք անելու նրանց տանկերի դեմ, — նրա ձայնը կերկերաց ու խզվեց:

— Յետո՞...

— Ի՞նչ հետո, — անսպասելի վրա տվեց հաշվապահը: — Պիտի փախչենք: Նրանց հետ հույս կապել չի լինի:

— Ոնց ենք հույս կապելու, — բռնկվեց տրակտորիստը: — Արադի շիշը սեղանին ցցած՝ խմում են...

— Կոկորդիներին կանգնի...

— Ի՞նչ է պատահել... Ի՞նչ է պատահել, — տրակտորիստի զայրույթից անհանգստացավ բուլղարուհին:

— Էն է պատահել, — ռուսերենը կոտրտելով խոսեց տրակտորիստը, — որ մեր պաշտպանները պաշտպան չեն, ավկահոլիկ են: Վայ թե նրանք մեզանից շուտ փախչեն...

— Կամաց, կլսեն...

— Ջհաննամը չեն լսի: — Տրակտորիստը ծխախոտը զցեց, ոտքով զարկեց, տորոց: — Չավաքվեք, գնում ենք...

— Ո՞ւր ենք գնում...

— Վերինշեն:

— Ախր մեր տունն ու տեղը ո՞նց ենք թողնում ու գնում, — կանչեց կանացի ձայնը: — Ասա, այ բուլղարուհի...

— Ինձ այդպես մի նայեք, — շշնջաց բուլղարուհին, — այդպես մի նայեք... — Նա խոշորացրած աչքերով պտտում էր հայացքը: — Ես ձեզ պատասխան տալ չեմ կարող... Բուլղարուհին անսպասելի պոկվեց տեղից և վազեց դեպի դպրոցի շենքը:

Դպրոցում նա փորձեց գիևարբուլքի ձայներ որսալ՝ չլսեց: Շոգ լռություն էր: Դռները բացելով, նա արագ անցավ մի դասասենյակից մյուսը: Առաջին հարկի նախավերջին դասասենյակի դռան մեջ կանգնեց, անշարժացավ, ջոկատի տղաները աշակերտական նստարանները իրար էին միացրեք, նստել դեմ-դիմաց: Դռան բացվելուն՝ Ջիվանն ընդհատեց խոսքը, գլուխը շրջեց.

— Արի, բուլղարուհի, արի: Տեղ տվեք:

— Խմո՞ւմ եք, - բուլղարուհու հայացքը շատ էր խիստ:

— Էն էլ ոնց, — ժպտաց Դավիթը: — Դպրոցի շենքից բուլղ դուրս չի՞ գալիս...

Չրամանատարի կողքին նստածը ելավ, տեղ ազատեց, և բուլղարուհին դանդաղ առաջ գալով նստեց: Տանտիկին էր՝ մի հայացքով գնահատեց սեղանը, մսի պահածո, խտացրած կաթ, հաց, պանիր, կանաչի, օղու շիշ...

— Մեկ ուզեցի հետևիցդ, մարդ ուղարկեք, մեկ էլ մտածեցի՝ անկախ ժուռնալիստ է, ո՞վ գիտի, — մեղավոր ժպտաց Ջիվանը:

— Չրամանատարի ծնունդն է, — բացատրեց դիմացի ածխի պես սև աչքերով տղան: — Չրամանատարն այսօր դարձավ երեսուն տարեկան...

— Աստված իմ, — գլուխը բռնելով օրորվեց բուլղարուհին: — Ինչ ջահել եք...

— Մեր միջի բիճան է, — ասաց Դավիթը: — Ջահելը, հրեն՝ 18 տարեկան: — Նա գլխով ակնարկեց սեղանի ծայրին նստած երիտասարդին:

— Բա ձեր բաժակները ինչո՞ւ եք պահեք,— սթափվեց բուլղարուհին:— Թե՛ պատվիրակներից վախեցաք...

— Մենք ընդամենը մի բաժակ ունենք:— Ջիվանը բարձրացրեց շշի մատնոց հիշեցնող մետաղյա կափարիչը: Կափարիչից օղի կաթեց:— Խմիր:

— Ալկոհոլիկներ... Այ, քեզ ալկոհոլիկներ,— քրքջաց բուլղարուհին:— Կենացդ, հրամանատար...— Նա խմեց, ցանկացավ շնչել՝ չկարողացավ, հազաց, աչքերն արցունքոտվեցին: Դավիթը ցատկեց, մի քանի անգամ խփեց նրա մեջքին: Ու երբ շուկչը տեղն ընկավ՝ երկար արտաշնչելով օրորեց գլուխը, — կրակ էր:

— Կրակ,— հաստատեց Ջիվանը, կափարիչը հագցրեց շշին:— Էս մի կրակին՝ վերջ: Տեսնե՞ք՝ մյուսն ի՞նչ է լինելու...

Յրամանատարի խոսքերը թախիժ ու մտահոգությունն ծնեցին: Յուրաքանչյուրն ամփոփվեց ինքն իր մեջ:

— Ռուսերեն խոսեք,— ասաց բուլղարուհին,— ի՞նչ ասացիք, որ բոլորը տխրեցին:

— Ասացի՞ բնակիչները հեռանալու են, իսկ մենք մնալու ենք...

— Իմաստ ունի՞,— հարցրեց բուլղարուհին,— նրանք շատ-շատ են ու այդպես զինված...

— Ունի: Նրանք միշտ էլ շատ են լինելու ու այդպես զինված...

— Ո՞րն է կոնկրետ ձեր նպատակը:— Բուլղարուհու ներսում խլրտաց լրագրողը: Յրամանատարը նպատակը բացահայտելու փոխարեն ծխեց, և բուլղարուհին մտածեց,

որ դա, երևի, ռազմական գաղտնիք է: Բայց քիչ անց նա ուրիշ, ավելի սարսափելի բան մտածեց, հրամանատարից սկսած բոլորն էլ կամավոր մահապարտներ են: Նա հայացքը դանդաղ սահեցրեց մեկամեկ տղաների վրայով: Մայրություն՞ներ, քույրություն՞ներ, թե՛ պարզապես կինը գլուխ բարձրացրեց ներսում՝ բուլղարուհին փշաքաղվեց, գոցեց աչքերը, խորը շունչ քաշեց և իր համար էլ անսպասելի երգեց.

— Իմալա մայկա եդըն մի չեգո...

Երգեց սկզբում ցածրաձայն, գնալով ձայնը բարձրացավ, տարածվեց, զրնգաց դատարկ դպրոցով մեկ: Երգում էր ու նրա գոց աչքերից դանդաղ սահում էին արցունքները: Յասկացա՞վ բուլղարուհին, որ իր այս երգով նա միանգամից մայրացավ, քույրացավ, հարազատ դարձավ ջոկատի տղաներին: Երգը վերաջացրեց, ասփերով սրբեց այտերը, տխուր ժպտաց,

— Բացատրեմ: Մայրը ուներ մի միևնուճար որդի: Զաջ ֆիդայի էր որդին: Նա արծվի պես սավառնում էր ԲալկանՅան լեռներում, իր հետևից ջոկատներ տանում ու զարկում հայրենիքը նվաճած թուրքերին...

— Էլի թուրքը,— ասացին կողքից ու նորից լռություն տիրեց:

— Որդին սպանվե՞ց...

Բոլորի հայացքները դարձան բուլղարուհուն:

— Չգիտեմ,— հոգոց հանեց բուլղարուհին:

Յեռվից ուղղաթիռի սուլոց-հռնոյուն լսվեց, որ մոտենալով ահագնանում էր:

— Օդ,— կանչեց հրամանատարը:

Մի ակնթարթում, տղերքը զենքը վերցրած, որը դնում, որը լուսամուտով դուրս նետվեցին: Բուլղարուհին տեսախցիկը ձեռքին, լուսամուտից ելավ: Ուղղաթիռը ՄԻ — 24 էր, «կրոկոդիլ» էին ասում, ցածր թռիչքով պտույտներ էր գործում գյուղի վրա:

***

Գյուղխորհրդի մոտ խմբված գյուղացիները լսեցին բուլղարուհու երգը, որոշեցին, որ նա էլ պակաս ակրոհով չէ ու հուսախաբ եղան: Եվ հուսախաբությունը ջոկատից, բուլղարուհուց ու հիմա արդեն ուղղաթիռի սարսափազդու պտույտները իրենց գործն արեցին, մի քանի րոպեում գյուղխորհրդի դիմացի ոչ մեծ հրապարակը դատարկվեց: Ջոկատը գիտեր այս իրադրության մեջ իր անելիքը՝ հրամանատարը աֆղանական կռվի մեծ փորձ ուներ: Միակ չնախատեսված բանը բուլղարուհու ներկայությունն էր:

— Տիգրան,— կանչեց հրամանատարը, և տասնութամյա պատանին վազքով մոտ եկավ:— Յետն եղիր,— նա գլխով ակնարկեց բուլղարուհուն:— Մյուսները՝ տեղերում...

Բուլղարուհին, որ ուղղաթիռի պտույտներն էր նկարահանում, չնկատեց էլ թե ինչպես ջոկատը ներծծվեց գյուղում, չնկատեց իրենից ոչ հեռու կանգնած Տիգրանին, բարձրացավ մոտակա բլուրն ու սկսեց այնտեղից տեսագրել գյուղն ու ուղղաթիռը:

***

Խուճապի մատնված գյուղը տեղահանվում էր: Լքում էին իրենց տները, պապենական օջախներն ու գերեզմանները: Տղամարդու՝ մռնչյունը մեջը արտասուք էր և կանացի աղեկտուր ողբ ու աղաղակ, երեխաների միամիտ լաց էր, շների հաչոց, անասունի բառաչ ու մարդու բառաչ... Բուլղարուհին համակերպվել էր Տիգրանի ներկայությանը, և նրանք արդեն որերորդ ժամն էր բակից բակ էին անցնում, փողոցից փողոց ու նկարահանում այս նորօրյա Սողոմ Գոմորը: Բակերում ու փողոցներում ցրված- թափված էին գրտնակ ու խմորի տաշտ, կաթսա ու ափսե, կճուճ ու կարպետ, ճոճք ու ինքնատեռ, բուրդ ու սանդեղք, ու երեխայի խաղալիքներ, խաղալիքներ... Ուղղաթիռը չկար, փոխարենը գյուղի վրա թևածում էր սիրտ քրքրող վայնասունք: Տեսախցիկը փակում էր բուլղարուհու դեմքը, մարդիկ նրա դեմքի արտահայտությունը չէին տեսնում, բայց նկատում էին, թե՛ չէին նկատում, որ նրա ատամների մեջ սեղմած շուրթերից արյուն է հոսում: Բուլղարուհին խոշոր պլաններ վերցնելիս տեսնում և հասկանում էր իրեն ուղղված հայացքների իմաստը, ոմանք կշտամբող էին, ոմանք գլխիկոր, ամոթահար... Ու բոլորը՝ լուռ: Մտամոլոր մարդկանց ու անասունների վտակները փողոցների հետ ոլոր-մոլոր տալով շարժվում, դուրս էին գալիս գյուղից, միանում իրար, դառնում գետ ու այդ ծանրաքայլ, հառաչանքով լեցուն գետը գյուղից ելնող միակ ճանապարհով շարժվում էր դեպի Վերինշեն: Արևամուտին բուլղարուհին հանկարծ իրար անցավ, արագ շարժումներով ինչ-որ բաներ էր անում տեսախցիկի հետ, որ Տիգրանը չէր հասկանում:

— Ի՞նչ է պատահել...

— Մարտկոցները նստեցին: Պիտի մի տուն մտնենք, քանի չեն կողպել, գնացել՝ լիցքավորենք:

— Չի ստացվի,— ասաց Տիգրանը:— Գյուղի ենթակայանը պայթեցրել են:

— Ո՞վ է պայթեցրել...

— Չորքը, էլ ո՞վ...

Բուլղարուհու ծնկները թուլացան, նա դանդաղ առաջ գնաց, փլվեց դիմացի տան դարպասի մոտ դրված հսկայական քարին, գլուխն առավ ափերի մեջ, մնաց-մնաց, լեզվով անցավ շուրթերի վրայով,

— Արյուն է գալի՞ս...

— Մի քիչ: Կչորանա՞ կանցնի:

- Մոտիկում որտե՞ղ էլեկտրականություն կա:
  - Ամենամոտիկը Վերնիշենն է:
  - Քանի՞ կիլոմետր կլինի...
  - Ճանապարհով՝ քսան, անտառով՝ Յոթ-ութ: Բուլղարուհին խայթվածի պես վեր թռավ:
  - Անտառով գնացինք:
  - Ո՞ւր, է՞, ուր...
  - Ուր էլեկտրականություն կա:
  - Չեմ կարող: Ես իրավունք չունեմ:
- Բուլղարուհին թափ տվեց ձեռքն ու գնաց: Տիգրանը նայեց նրա հետևից, նայեց.
- Թու, — գայրացած թքեց և վազեց:

***

Ուշ երեկոյան հետախուզության ուղարկված զույգերը եկան:

- Չկան, — զեկուցեցին առանձին-առանձին: Բուլղարուհուն ու Տիգրանին էին փնտրում: Պետք է նաև պարզեին՝ ինչ վիճակ է գյուղում:
  - Տուն առ տուն՝ մեկ-մեկ ստուգե՞լ եք...
  - Ստուգել ենք, չկան:
  - Ժողովուրդը մնացե՞լ է...
  - Քսանիինգ տուն՝ հագիվ: Լուսադեմին կգնան: Մանր երեխեք կան՝ գիշերով վախենում են:
- Դասասենյակի լուսամուտները վարագուրված էին, սեղանին ճրագն էր՝ թռթռացող լույսով, ջրկատի տղերքը շարվել էին պատերի տակ, փռել տարածել ոտքերը, որը ծխում էր, որը գլուխը պատին հենած, ննջում: Ջիվանն ու Դավիթը նստած էին սեղանի մոտ:
- Բուլղարուհին փախավ, - խախտեցին լռությունը:
  - Բա Տիգրա՞նը...
  - Ռազգավորչիկի, — ձայնը խստացրեց Ջիվանը, մի պահ սպասեց: — Երկուսը պոստում են: Էստեղ քսան հոգի ենք: Տասը առաջին տանն է դիրքավորվում, տասը՝ երկրորդ: Առաջին տանը հրամայում է Դավիթը, երկրորդում ես կլինեմ: Հիմա գնացեք ու քնեք, վաղը ծանր օր է լինելու:

Տղաները գնացին: Դավիթը գրպանից բլրկնոտ ու գրիչ հանեց և թղթին կքված, գծելով, ջնջելով նրանք նորից քննարկեցին վաղվա ռազմական գործողությունների պլանը: Պլանը պարզ էր, նախ պետք է փոխեին իրենց գտնվելու վայրը, որովհետև այն հաստատ թշնամուն հայտնի էր և կարող են տանկերից մի կրակոցով իրենց ջարդուցրիվ անել: Դավթի հետ միասին նախապես ընտրել էին իրարից ոչ հեռու գտնվող քարե պարիսպներով, քարե ամուր պատերով, դպրոցին մոտիկ երկու տուն: Երկու տարբեր տների ընտրությունը պատահական չէր, մարտն ընդունելիս թշնամին ստիպված պիտի լիներ ուշադրությունը սևեռել երկու տարբեր կետերի վրա, ցրել ուժերը: Իսկ մարտ ընդունել նրանք չէին ուզում: Ջիվանն ու Դավիթը համոզված էին, որ թշնամին շարժվելու է ուղիղ դեպի դպրոցը, և իրենք կողքից անսպասելի հարձակումով կկարողանան գերել գրահամեքենայի գոնե մի անձնակազմ ու թշնամուն թելադրել իրենց պայմանները: Պայմանը՝ հեռանալ գյուղից և բնակիչներին հնարավորություն տալ վերադառնալու իրենց տները:

***

Գիշերվա չորսին բուլղարուհին ու Տիգրանը գյուղ մտան, գնացին դպրոց, ջուկատը չգտան, մտան մի դասարան, մեջքները հենեցին պատին, տարածեցին ոտքերն ու քնեցին: Առաջինն արթնացավ բուլղարուհին, նայեց ժամացույցին՝ Յոթն անց էր քսանչորս րոպե:

— Տիգրան,— շնչաց,— Տիգրան...

Տիգրանը խարխափելով գտավ ավտոմատը ու նոր բացեց աչքերը:

— Մերոնք չեկա ն...

— Չեկան:

— Նրանք, ախր, մնալու էին: Կարո՞ղ է՝ գյուղացիների հետ փախան...

— Չգիտեմ: Բարձրանանք կողքի բլուրը, ես պետք է զորքի մուտքը տեսագրեմ:

— Ախ բուլղարուհի, ախ բուլղարուհի... Ինձ կրակը գցեցիր:

Բուլղարուհին չպատասխանեց, ելավ, գործնական քայլերով առաջ ընկավ: Տիգրանը փնթփնթալով գնաց նրա հետևից: Բլրակից, որ ընկած էր զորքի և դպրոցի միջև, ամբողջությամբ երևացող գյուղը և կար և չկար: Ոչ մի երդիկից ծուխ չէր բարձրանում: Առանց շարժումի ու անկյանք էր գյուղը: Ամպերն իջել, հալվել էին դիմացի սարն ի վեր ձգվող անտառի կատարին ու արածող հոտի պես դանդաղ տեղափոխ էին լինում: Հեռու հեռուներից եկավ հասավ կովի բառաչը: Տիրո՞ջն էր կորցրել, թե՞ հիվանդ-հաշմված էր՝ փախչելիս չէին վերցրել: Կովի բառաչունը անկյանք, անարձագանք գյուղում թխպոտ երկնքի տակ, տխուր էր ու սարսափազու:

— Շարժիչի ձայն եմ լսում...

— Մտնենք կողքի անտառը, բուլղարուհի, անտառից կնկարես:

— Ինձ մի սովորեցրու,— զայրացավ բուլղարուհին և գուցե էլի բաներ ասեր, բայց կրակոցը լռեցրեց նրան: Կրակում էին հատ-հատ, ընդհատումներով:— Նշանառու է խփում, նա նշանակետ ունի...

Նորից կրակեցին, բուլղարուհին տեսախցիկն այս ու այն կողմ ուղղեց և նկատեց, թե ինչպես է մեկը սողում դպրոցի երկայնքով: Նա կադրը մոտեցրեց ու կանչեց,

— Հրամանատարն է: Նրանք չեն փախել, հրամանատարն է:

Դարձյալ կրակեցին: Ջիվանը սողաց, հասավ շենքի վերջը, սկսեց շենքի լայնքով սողալ ու քիչ անց անհետացավ շենքի հետևում: Նշանառուն դադարեցրեց կրակը:

— Դպրոցում, ախր, մարդ չկա,— ասաց Տիգրանը: — Նա դպրոցում ի՞նչ էր անում:

— Մեզ էր փնտրում,— ասաց բուլղարուհին ու տեսախցիկի միջից տեսավ, թե ինչպես Ջիվանը վազքով անցավ դպրոցից երկրորդ տունն ընկած տարածությունն ու անհետացավ տան մեջ:

— Իրենց տեղը մատնեց,— տեսախցիկն իջեցնելով՝ գլուխն օրորեց բուլղարուհին, լռեց մի պահ:— Բայց, հո չէր կարող անընդհատ դպրոցի հետևում մնալ:

Շարժիչի ձայնը կամաց-կամաց մոտենում էր:

— Չրահատեխնիկա է գալիս,— ասաց բուլղարուհին: — Իսկ նրանք չեն լսում...

— Գար՝ տղերքը ազդանշան կտային,— ասաց Տիգրանը:— Հրթիռ տեսա՞ր...

— Զրթիռո՞վ է,— բղավեց բուլղարուհին:— Ձուկատը կշրջապատեն:

Նրանք չգիտեին, որ պահակակետի երկու անփորձ ջահելները վախեցան ազդանշան տալ՝ չցուցադրելու համար իրենց տեղը ու քաշվեցին անտառ:

— Չանք անտառ, բուլղարուհի: Քանի ուշ չի՝ զնանք անտառ...

— Թռիր, նապաստակ, դու անտառ թռիր,— ասաց բուլղարուհին ու վազեց բլուրն ի վար:

Բուլղարուհու ու Տիգրանի մուտքը շատ էր անսպասելի: Դավիթն ու Ջիվանը տղաներից քիչ կողք քաշված խորհրդակցում էին, երբ դռան մեջ հայտնվեցին նրանք: Բուլղարուհին խոշորացրած աչքերով հևում էր:

— Այ քեզ բուլղարուհի,— ժպտաց հրամանատարը: — Իսկ մենք մտածում էինք՝ փախաք...

— Չրահատեխնիկան գալիս է,— ցածրաձայն ասաց բուլղարուհին:— Նրանք ձեզ կշրջապատեն...

— Ինչո՞ւ հրթիռ չկա,— գոռաց հրամանատարը:

— Չգիտեմ:

— Տեղերում,— կանչեց հրամանատարը, դարձավ Դավիթին:— Անելիքդ գիտես:

— Գիտեմ:

— Իրադրությունը փոխվելու դեպքում իրար իմաց ենք անում:

Դավիթն ու Ջիվանը գրկախառնվեցին ու Դավիթը արագ քայլերով գնաց: Երևաց բլուրն ի վար սահող առաջին տանկը: Բուլղարուհին մոտեցավ լուսամուտին, բարձրացրեց տեսախցիկը:

— Չեղավ,— բուլղարուհուն մոտեցավ հրամանատարը: — Խցիկդ նկատեցին՝ տանկերից մի թանի հարվածով մեզ ցաք ու ցրիվ կանեն: Իսկ էնպես՝ նրանք պիտի ուզենան մեզ գերի վերցնել:

— Ես պետք է նկարահանեմ:

— Պետք է աննկատ մնաս:

Բուլղարուհին քաշվեց լուսամուտի անկյունն ու այնտեղից սկսեց տեսագրել: Առաջին տանկի հետևից գալիս էր երկրորդը ու նրանց հետևից՝ հետևակի երեք զրահամեքենա: Տանկերը քիչ էլ մոտեցան, կանգնեցինք առաջին տանկը կրակեց դպրոցի շենքի վրա:

— Սկսվեց,— ասաց հրամանատարը:

Տանկից մի անգամ էլ կրակեցին: Դպրոցի շենքը հին էր, հողաշեն, նոր սկսել էին կառուցել՝ կիսատ էր մնացել: Երբ փոշին տարածվելով նստեց, ինչ-որ մնացել էր դպրոցի շենքից, բուլղարուհին հսկայական գերեզմանաթմբի նմանեցրեց: Երևաց ինչպես տանկի լյուկը բացվեց, մեկը գլուխը հանեց, հեռադիտակն ուղղեց դպրոցի շենքին ու քիչ անց կրկին անհետացավ:

— Համոզվեցին, որ դպրոցում մարդ չկա,— ինքն իր հետ խոսեց հրամանատարը:

— Հիմա թեքվելու են մեր կողմը:— Նա շրջեց գլուխն ու ձայն տվեց:— Առանց հրամանի՝ չկրակել:

Ասես Ջիվանն էր թելադրում թշնամու գործելակերպը, իսկապես թեքվեցին, իրար հետևից գյուղ մտան, մի պահ անհետացան տեսադաշտից, լսվում էր միայն մոտեցող հռնոյունը, ու ապա երևաց առաջին տանկը:

— Դավիթ ջան, մենակ չվռագես,— նորից խոսեց հրամանատարը:— Հիմա մեկն աջ է թեքվելու, մեկը՝ ձախ, քիչ առաջ են գնալու, որ ԲՄՊ-ներին տեղ բացեն... Էդպէ՛ս, բա՛ ոնց: Հենց առաջին ԲՄՊ-ն մտավ խաչմերուկ՝ պիտի խփես:— Նա սպասեց, սպասեց ու գոռաց.— Խփիր...

Նրանց միջև, իհարկե, ռադիոկապ չկար, նրանք իրար ձայն չէին լսում, բայց Դավիթը ճիշտ ժամանակին խփեց: Տանկից ծուխ դուրս եկավ: Երկրորդ կրակոցով Դավիթը մյուս տանկը խփեց, ու ապա հարվածեց հետընթացքով փախչել փորձող գրահամեքենային: Գյուղական Նեղ խաչմերուկը խցանվեց:

— Ցավը՛դ տանեմ,— բղավեց Ջիվանը, պայծառացավ: — Ես չեի դիմանա, շուտ կխփեի, այ թե ներվեր ունես, Դավի թ ջան...

Տանկերից ու գրահամեքենայից անձնակազմերը դուրս թափվեցին:

— Կրակ,— կանչեց հրամանատարը, և երկու տներից ավտոմատներն ու ձեռքի գնդացիքը ձարձատեցին:

Վերջին գրահամեքենան հետընթացքով փախավ, մյուսին Դավիթը երրորդ կրակոցից կանգնեցրեց:

— Ես ինչ ենք անում, տղերք ջան...

Տղերքս իսկապես անկում էին: Տանկերից ու գրահամեքենաներից դուրս ճողոպրածներին կրակահերթեր ով ստիպում էին ծեփվել գետնին և ով կենդանի էր՝ փորձում էր սողալ դեպի այգու պարիսպը, պարսպով պատնեշվել:

Բուլղարուհին մի լուսամուտից մյուսն էր վազում, տեսագրում էր մարտը: Թշնամին, իհարկե, պատասխանում էր, բայց նրանց կրակոցներն ու այգի նետած նռնակները միայն տան ու տանից ոչ հեռու կառուցված մառանի ապակիներն էին փշրում: Մի նռնակ ուղիղ տան մոտ պայթեց:

— Այգի են մտել,— մի պահ կրակելը դադարեցրեց հրամանատարը:— Երեք հոգի՛ ներքև, երկուսը՝ լուսամուտների մոտ, մեկը՝ դռան...

Տիգրանն ու նրա տարիքին երկուսը իջան առաջին հարկ: Բուլղարուհին՝ նույնպես: Ներքևից լսվեց ավտոմատների ճարճատյունը: Մարտով ընկած՝ նրանք չնկատեցին, թե ինչպես տանկն անտառի փեշով առաջ եկավ, կանգնեց այն բլրակին, ուր առավոտյան Տիգրանն ու բուլղարուհին էին կանգնած ու սկսեց կրակել: Տղաները հետ ցատկեցին, կպան տան միջնապատին: Երբ փոշին Նստեց, հրամանատարը թքեց բերանի կեղտը, թևքով սրբեց քրտինքից ու փոշուց գոթացած դեմքի կեղտն ու Նայեց պատերին գոյացած խոռոչներին, մեկը՝ լուսամուտից քիչ վերև էր, մյուս երկուսը՝ հատակից քիչ բարձր:

— Ես Ես տուևը շինողին մեռնեմ,— ասաց Հրամանատարը:— Ի՛նչ կասես, Վարդան...

— Որ տանկից են խփում՝ գերի վերցնելուց ձեռք քաշեցին,— ասաց Վարդանը, ճակատից հանեց, քամեց աչքերը քրտնքից պաշտպանող լենտը, կրկին ճակատին անցկացրեց:— Պինդ տուն են սարքել...

— Բա էլ ո՞ւր ենք կանգնել...— հրամանատարը գնաց, դիրք գրավեց առաջին խոռոչի մոտ:— Իսկը... Ոնց որ պատվեր տված լինեինք...

— Չտեսնված է,— ձայն տվեց մյուս խոռոչի մոտից Վարդանը:

Նռնակը պայթեց տան դռան մոտ: Տանկի կրակոցներից առաջացած փոշուց ու շփոթից օգտվելով, այգի էին թափանցել:

— Ես ինչի՞ չեք կրակում,— բղավեց հրամանատարը, սպասեց մի քանի վայրկյան, ապա վեր թռնելով՝ վազքով ցած իջավ: Տիգրանն ու նրան հասակակից մյուս երկուսը քաշվել էին տան

անկյունն ու պագել: Բուլղարուհին լուսամուտի անկյունից շրթունքները կրծոտելով տեսագրում էր:

— Ինչի՞ եք պագել,— կանչեց հրամանատարը:

— Չոքերս դողում են,— ասաց Տիգրանը,— չեմ կարողանում կանգնել:

— Ես իմացա տունը փլվեց գլխներիս,— ասաց մյուսը, շարունակեց ձեռքի ափերը գլխին պահել:

— Սա փլվող տո՛ւն է,— զայրացավ Ջիվանը:— Թե՞ լցրել եք տակներդ, չեք կարողանում կանգնել:— Նա ձեռքը պարզեց բուլղարուհու կողմը: Ես կնկանից ամաչեք: Մայրը ուներ մի միևուճար որդի... Երգիր բուլղարուհի, երգիր, հասկանամ՝ սրանք արծի՞վ են, թե՞ ագռավ...:

Բուլղարուհին երգեց: Հանկարծ հայտնված երգն էր երևի պատճառը՝ կրակոցները մի պահ դադարեցին:

— Երգիր, բուլղարուհի ջան, երգիր,— կողքի տանից լսվեց Դավիթի ձայնը:

— Երգիր, բուլղարուհի,— կանչեցին վերևից ու կրակեցին:

Տիգրանն ու մյուս երկուսը ելան, վազեցին պատուհանների մոտ ու սկսեցին կրակել:

— Երգիր, բուլղարուհի,— գոռում էին ու կրակում:

— Իմալա մայկա եդըն մի լեդո,— երգում էր բուլղարուհին և մի լուսամուտից մյուսն անցնում:

Ոչ ոք չհաշվեց, թե քանի անդամ կրկնվեց երգը: Բլրից տանկը կորից սկսեց կրակել:

***

Բուլղարուհին հետո պիտի ասեր, որ մարտը շարունակվեց երեք ու կես ժամ: Իսկ հիմա, երբ հասկացան, որ դիմացն այլևս թշնամի չի մնացել, երբ տեսան փամփուռների դատարկ ցինկե արկղերը և հասկացան, որ զինամթերքը վերջանալու վրա է ու նկատեցին դեպի գյուղն առաջացող վեց զրահամեքանաները՝ Ջիվանը կապավոր ուղարկեց Դավիթի մոտ:

— Շտապ հեռանում ենք երրորդ ճանապարհով: Նախավերջին տան մոտ սպասում ենք: Կրկնիր:

Կապավորը կրկնեց ու գնաց: Քիչ անց սուլոց լսվեց: Առաջին տան հետևամուտքից նախ

Դավիթը դուրս ելավ, ապա տղաները, վազքեվազքով անցան տների միջով, շրջանցեցին դարոցը ու կորան Ջիվանի տեսադաշտից:

— Տաս հոգի,— թեթևացած շունչ քաշեց հրամանատարը:— Աստծուն փառք՝ վիրավոր էլ չունենք,— ասաց, դարձավ բուլղարուհուն, որ տեսագրում էր նրանց նահանջը: — Գնա, բուլղարուհի...

— Իսկ դո՞ւք...

— Ես վերջինն եմ:

— Ես ձեզ հետ կգնամ:

Բուլղարուհին կարծում էր, որ հրամանատարը իրեն կստիպի և մտքում պատրաստի առարկություն ուներ, բայց հրամանատարը շրջեց հայացքն ու ասաց.

— Տիգրան:

Տիգրանը գնաց: Փոքրիկ ընդմիջումներով մյուսները գնացին: Բուլղարուհին նկարահանում էր:

— Մնացինք մենք,— ասաց հրամանատարը:— Ատրճանակ տա՛մ...

— Ատրճանակն ի՞նչ եմ անում,— տեսախցիկն իջեցրեց բուլղարուհին:

— Մենք նրանց ձեռքը պիտի կենդանի չընկնենք...

— Ատրճանակի հետ ես վարվել չգիտեմ,— շփոթվեց բուլղարուհին, ապա շփոթմունքը զսպեց:— Նռնակ տվեք: Օղակը մի կերպ կձգեմ:

Նա նռնակը վերցրեց, տեղավորեց կաշվե բաճկոնի գրպանում:

— Պա՛մ, հրամանատար...

— Պա:

Բուլղարուհին ձեռքը պարզեց, ամուր սեղմեց Ձիվանի ափը, նայեց աչքերին, նայեց ու շշնջաց.

— Արժիվ...

***

Ջոկատն առանց միջադեպի անտառ մտավ: Երբ քիչ խորացան՝ հրամանատարը Դավթի հետ ինչ-որ բան խորհրդակցելուց հետո դադարի հրաման տվեց:

— Կոյա, Վարդան, Չավեն՝ աջ, ձախ, վերև՝ ժամապահ եք:

Երեքը խմբից անջատվեցին, գնացին իրենց ուղղություններով: Մյուսները նստեցին, հենվեցին ծառերի բներին, կոճակ-կապանքներից ազատեցին կրծքերը և աչքերը գոցելով՝ քրտնած դեմքերը այս ու այն կողմ շրջեցին, փորձեցին քամի որսալ: Քամի չկար: Թուխպերը ցածրացել, կիտվել էին անտառի վրա, խոնավացրել օդը ու դրանից քրտինքն ավելի էր շատանում:

— Ո՛ւր էր՝ անձրև գար, - ասացին մի երկուսը:

Հրամանատարից ոչ հեռու նստած բուլղարուհին անհանգիստ էր: Նա ձգեց, մինչև ծնոտը հասցրեց կաշվե բաճկոնի շղթան, կծկվեց ու սկսեց ցնցվել:

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրեց հրամանատարը:

— Մրսում եմ,— ատամ-ատամի զարկեց բուլղարուհին:

— Մրսո՞ւմ...

— Քո հորդ տունը շինվի,— ասացին կողքից, ժպտացին;:

— Երևի վախս է միջիցս դուրս գալիս,— մեղավոր ժպտաց բուլղարուհին:— Դողում եմ...

— Արաղն ո՞ւմ մոտ է:

Տղաներից մեկը ուսապարկից հանեց օդու շիշը, ձգվեց, պառկելով հանձնեց հրամանատարին: Հրամանատարը մոտեցավ բուլղարուհուն, պազեց դիմացը, օղի լցրեց մատնոցաչափ կափարիչի մեջ.

— Խմիր: Մենակ խմելուց հետո նախ արտաշնչիր, հետո շնչիր: Պա՛րզ է...

— Պարզ է:

Բուլղարուհին խմեց, երկար արտաշնչեց: Հրամանատարը քիչ սպասեց.

— Անցնո՞ւմ է...

— Դեռ ոչ:

— Մեկն էլ տա՞մ...

— Տուր: Ոնց որ օգնում է,— ժպտաց բուլղարուհին:

— Բա ո՞նց չի օգնի,— ասացին կողքից:— Ղարաբաղի արաղը հազար ցավի դեղ է:

Քիչ անց բուլղարուհին արձակեց բաճկոնի շղթան, թաշկինակ հանեց, չորացրեց ուսերին փռված մագերի տակ մնացած ծոծրակը: Ցածրաձայն սուլոց- ազդանշան լսվեց, ապա երևաց Վարդանը: Նա մոտեցավ, բան չընչաց հրամանատարին, հրամանատարը ելավ գնաց Վարդանի հետ: Ջոկատից հիսուն մետր հեռավորության վրա նստած էին երկուսը: Նրանցից մեկը մոտեցող հրամանատարին տեսնելով, դեմքն առավ ափերի մեջ, սկսեց հեկեկալ, մյուսը՝ շիկամազը, ծնոտը հենեց բռունցքներին ու հայացքը մի կետի՝ անշարժացավ: «Պոստի» տղերքն էին, հազիվ 18—19 տարեկան: Հրամանատարը կանգնեց նրանց դիմաց, լռեց, լռեց ու ծանր հոգոց հանեց:

— Էդ լաց լինելդ ի՞նչ է...

— Չգիտեմ,— հեկեկաց տղան: — Ինքն իրեն է ստացվում...

— Տեսա՞ք, որ տեխնիկան գալիս է:

— Տեսանք,— ասաց մյուսը և հայացքը պահեց անշարժ:

— Աչքերիս նայիր,— խստացավ հրամանատարը:

— Ամաչում եմ:

— Ինչի՞ ազդանշան չտվեցիք...

— Վախեցանք մեր տեղն իմաց անել: Ախր նրանք շատ էին մոտիկ:

— Ու փախաք անտա՞ռ...

— Անտառ: Մտածեցինք դուք էլ կփախչեք, տեխնիկան շատ է:

— Ու մենք էլ անտառ փախանք,— քմծիծաղ տվեց Ջիվանը:

— Չփախաք: Կռիվ տվեցիք:

— Ինչի՞ չեկաք, որ դուք էլ կռիվ տայիք...

— Մտածեցինք՝ շրջապատած կլինեն:

— Մի քիչ շատ չե՞ք մտածել,— զայրացավ հրամանատարը:— Ինչի՞ չէիք ռադներդ քաշում ու գնում...

— Սրտներս ձեզնից չէր կտրվում,— բռունցքները ծնկներին զարկելով մղկտաց հեկեկացողը:

Հրամանատարը ծխախոտ վառեց, ծխախոտի տուփն ու լուցկին զցեց նրանց դիմաց: Երկուսն էլ իսկույն ծխեցին: Անձրևի առաջին կաթիլների կտկտացին ծառերի տերևներին:

— Դուք ամենաճիշտ տեղով եկաք,— վերջապես լռություները խախտեց լաց լինողը, հինգ հարյուր մետր ներքև, ոլորքին ԲՄՊ կա կանգնած:

— ԲՄՊ-ն Էնտեղ ի՞նչ է անում...

— Երևի գնում էին փախչողներին թալանելու: Դուք որ սկսեցիք՝ կանգնեցին, մնացին,

— Նրանցից քիչ հեռու խփված ԿՐԱՉ կա, Կաբինում երեք մարդ սպանված, ընկած են: ԲՄՊ-ից խփեցին,— ասաց շեկվիկը, — վարորդն է ու երկու պառավ:

— Վարորդի հերն ու պառավների տղան անտառում են: Սպասում են ԲՄՊ-ն գնա, որ իրենց մեռելներին հանեն, թաղեն, — ասաց մյուսը:

Յրամանատարը կարծես ուշադրություն չդարձրեց նրանց խոսքերին, ինքնամիտ, տխուր հայացքով տմբտմբացրեց գլուխը:

— Վերինշեն եք գնալ՞, հրամանատար...

— Ընդունենք՝ Վերինշեն,

— Գիշերով պիտի գնաք: Էս կողմից մի ջոկատ անցավ:

Թուրքեր էին: Անտառի կածաններին դարան կլինեն մտած:

— Ի՞նչ գիտես՝ թուրքեր էին...

— Թուրքերեն էին երգում: ՕՄՕՆ-ն է:

— Ըհը:

Յրամանատարը էլի հարցեր ուներ տալու, բայց գյուղից կրակոցներ լսվեցին: Նա քիչ առաջ գնաց, կանգնեց, հեռադիտակը մոտեցրեց աչքերին: Տանկից, զրահամեքենաներից, կրակ էր, որ թափվում էր իրենց թողած, ակերի վրա: Ջիվանը հեռադիտակն իջեցրեց, լարվեց մի պահ ու բան որոշեց.

— Գնացինք:

Նրանք արագ քայլերով մոտեցան ջոկատին:

— Մարտի պատրաստ, — հրամայեց Ջիվանը: Ջոկատը ոտքի ելավ:

— Մոտերքում ԲՄՊ կա: Քանի Էստեղ աղմուկ է,— հրամանատարը գլխով ակնարկեց գյուղը,
— մենք սրա հարցը պիտի լուծենք... Ցույց տվեք,— ասաց նա «պոստի» տղաներին:
Տղաներն առաջ ընկան: Գնում էին մեկ-մեկ, աշխատում քայլերը անաղմուկ, անլսելի դարձնել: Շուտով ճանապարհի եզրին կանգկած զրահամեքենան երևաց: Նրանից քիչ հեռու, ճանապարհից գոտս ընկած, թեքված, կանգնած էր ԿՐԱԶ-ը:

Զրահամեքենայի անձնակազմը բարձրացել նստել էր անտառի փեշին: Ոմանք ծխում էին, ոմանք հեռադիտակը ձեռքից-ձեռք փոխանցելով դիտում էին գյուղում մղվող կռիվը:

— Գերի չվերցնե՞նք,— հրամանատարի ականջին շշնջաց Դավիթը.

— Էսքանին ո՞նց ենք հետներս տանելու: Ասում են՝ դարաններ են դրել: Կողքից ու մեջքից հարձակումը շատ էր անսպասելի: Նույնիսկ չհասցրեցին զենք վերցնել:

Ջոկատի տղաները արագ-արագ հավաքեցին սպանվածների զենքերը ու անտառ մտան: Անտառում երկուսը ելան նրանց ընդառաջ: Մեկը տարիքով էր, մյուսը՝ 40-ին մոտ:

— Ձեզ Աստված ուղարկեց... Աստված ուղարկեց,— ծնոտը դողդողացնելով աչքերը թրջեց տարիքավորը:

Մյուսը լուռ գլխահակ կանգնած էր:

— Տրակտորիստը չե՞ս,— հարցրեց հրամանատարը: Տրակտորիստը անսպասելի կռացավ, բռնեց համբուրեց հրամանատարի ձեռքը:

— Էդ ինչի՞ համար...

— Ներող կլինես... Ներող կլինես,— կրկնում էր տրակտորիստը:

— Սպանվածներն ովքե՞ր են:

— Ծնողներս են ու սրա տղան: — Օգնե՞նք թաղեք,,.

— Պետք չի,— ասաց տարեցը:— Կտանենք անտառ, կղևենք, լաց կլինենք վրաները ու հանգիստ կթաղենք:

Յրամանատարը ձեռքով մոտ կանչեց Դավթին, ականջին բան ասաց:

— Քնացիք, բուլղարուհի,— ասաց Դավիթը:

— Ո՛ր...

— Կառքով՝ Վերինշեն:

— Ես ջոկատի հետ կգնամ,— բուլղարուհին նայեց հրամանատարին:

— Սրան համոզել չի լինի,— ասաց հրամանատարը: — Դուք գնացեք:

— Վարդան, Կոլյա,— ձայն տվեց Դավիթը,— գնացիք:

Նրանք գնացին, մտան գրահամեքենա, ու գրահամեքենան շարժվեց Վերինշենի ուղղությամբ: Ավելի ուշ, երբ անտառում խորացած մթնելուն էին սպասում, բուլղարուհին հրամանատարին ասաց.

— Ձեր արածը սպանդ էր:

— Սպանող կլինեք, եթե ԲՄՊ-ն հասներ փախստականներին,— խոժոռվեց հրամանատարը:

***

Գիշերով գնացին: Մանր անձրև էր մաղում: Շարժվում էին դադարներով, հետախույզներ էին ուղարկում, ստուգում տեղանքը ու նորից անաղմուկ շարժվում: Միակ միջադեպն այն եղավ, որ բուլղարուհու մագերը խճճվեցին մացառներին ու նա ստիպված եղավ դանակով կտրել մագերը: Յրամանատարը ձգում, պահում էր մացառի ճյուղը, բուլղարուհին՝ կտրում: Մութուլուսին ջոկատը հասավ Վերինշեն, միացավ տեղի պաշտպանական ջոկատին:

— Ինձ հարկավոր է հասնել Երևան, մոնտաժել ժապավենները և ուղարկել ուր հարկն է,— ասաց բուլղարուհին:

— Յենց հիմա՞,— զարմացավ ընդհանուր հրամանատարությունն իր վրա վերցրած Ջիվանը:

— Յենց հիմա:

Մի քանի րոպեից մեքենան պատրաստ էր: Բաժանվելիս բուլղարուհին գրկեց, համբուրեց առանձին-առանձին ջոկատի տղաներին ու հայերեն ասաց.

— Ցավդ տանեմ...

Մեքենան բուլղարուհուն տարավ Գյուլիստան, ու այնտեղից նա վիրավորներ տեղափոխող ուղղաթիռով հասավ Երևան:

Վերինշենի պաշտպանները սպասում էին, որ սովետական զորքն ու ադրբեջանական ՕՍՕՆ-ը նախորդ օրվա խայտառակությունից հետո կատաղած վրա կտան: Բայց այդպես չեղավ: Չորամասի և ՕՍՕՆ-ի հրամանատարությունը նախ ռադիոձածկագիր ուղարկեց կենտրոն, ուր ասվում էր.

1. Բնակչությունը ինքնակամ, ազատեց գյուղը: Բնակչության կողմից հայտարարությունը ստորագրված է:

2. Գյուղ մտնելիս դիմադրություն եղավ հայկական էքստրեմիստների կողմից: Մեր կորուստներն են՝ 2 տանկ, 3 ԲՄՊ, 41 սպանված: Էքստրեմիստները ջախջախվեցին գլխովին, զոհերի թիվը՝ 103:

3. Խնդրում ենք համալրել հետևակն ու գրահատեխնիկան՝ Վերինշեն շարժվելու համար: Միայն իրիկնադեմին զորքը հայտնվեց գյուղի գլխավերևում ու դիրքավորվեց:

***

Յեռուստակենտրոնում բուլղարուհուն մոնտաժի համար կարողացան միայն գիշերային ժամեր հատկացնել: Նա մոնտաժելիս մինչև լուսաբաց կադր առ կադր վերապրեց և իմաստավորեց այն ամենը, ինչ մեկ օր առաջ տեղի ունեցավ իրենց հետ:

Իսկ Վերինշենում նույն այդ գիշերը որոշեցին մարտն ընդունել Գյուղից դուրս: Քանի որ դիրքերի կողմից տեղահանության մասին առաջարկություն չեղավ, հասկացան, որ առանց նախազգուշացման հարձակվելու են տեղի բնակիչներով ու փախստականներով գերհագեցված գյուղի վրա: Իսկ դա չէր կարելի թույլ տալ: Ջոկատը գիշերով դիրքավորվեց գյուղից քիչ հեռու: Ջիվանը հրամանատարությունը հանձնեց Դավթին և Վարդանի, Կոլյայի հետ նռնականետները վերցրած, նրանք դիրքերից մի կիլոմետրի չափ առաջ գնացին՝ գրահատեխնիկայի գրոհը կասեցնելու համար: Գրոհն սկսվեց վաղ առավոտյան: Երեք տանկ և չորս գրահամեքենա առաջ շարժվեցին: Ջիվանը, Վարդանը, Կոլյան նրանց թողեցին մոտենալ, և երբ նրանց միջև ընկած տարածությունը կրճատվեց, դարձավ 100 մետրի չափ, սկսեցին նռնականետներից կրակել :

— Երգիր բուլղարուհի,— կանչում էին ու զարկում: Գուցե բուլղարուհին լսո՞ւմ էր նրանց կանչը, ի՞նչ իմանաս: Նույն այդ պահին նա մոնտաժում էր տեսաժապավենը և արտասուքն աչքերին քթի տակ մրմնջում. — Իմալա մայկա եդըն մի լեդո...

Վերինշենում ջոկատի դիրքերից հաշվեցին խփված 3 տանկ և 4 գրահամեքենա: Չրահատեխնիկայի գրոհը կասեցվեց, բայց ջոկատը չհասցրեց ուրախանալ: Մի քանի ականանետներից կրակով ծածկեցին Ջիվանի, Վարդանի, Կոլյայի դիրքերը, և տիրեց վաղորդյան խոր լռություն...